

HENRYK BARTOSZEWICZ
(Warszawa)

ZMIANY W POLITYCE EUROPEJSKIEJ ZWIĄZKU SOWIECKIEGO W DRUGIEJ POŁOWIE 1947 R.

Polityka europejska Związku Sowieckiego w 1947 r. pozostawała w ścisłym związku z narastaniem różnic stanowisk mocarstw wobec problemu powojennego ładu politycznego i gospodarczego w Europie i na świecie. Głównym przedmiotem sporu w Europie były wówczas przede wszystkim warunki traktatu pokojowego z Niemcami i odbudowa gospodarcza krajów zniszczonych wojną. W lipcu 1946 r. podczas paryskiej sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych zarysowały się rozbieżności między Związkiem Sowieckim a Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią w kwestii przyszłości powojennej Niemiec. Przywódcy sowieccy ujawnili wówczas, skrywane do tego czasu, dążenie do uzyskania uprzywilejowanej pozycji w procesie przygotowywania traktatu pokojowego. Pragnęli, aby przed rozpoczęciem rokowań pokojowych Związek Sowiecki uzyskał prawo udziału w kontroli nad Zagłębiem Ruhry. Ponadto czynili zabiegi polityczne i propagandowe o pozyskanie dla swoich planów społeczeństwa niemieckiego. Zdecydowane odrzucenie przez Anglosasów dążeń strony sowieckiej pozwoliło zorientować się Józefowi W. Stalinowi, że nie może liczyć na poszerzenie wpływów sowieckich w Niemczech poza dotychczasowy stan posiadania.

Obrady moskiewskiej sesji RMSZ, rozpoczęte 10 II 1947, potwierdziły jedynie różnicę stanowisk między Związkiem Sowieckim a mocarstwami zachodnimi w sprawie niemieckiej. Na przebieg prac ministrów spraw zagranicznych nie wpłynęły rozmowy szefów dyplomacji Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii ze Stalinem¹. Dyktator nie był skłonny do negocjowania warunków pokojowych innych aniżeli takie, które pozwoliłyby podporządkować Związkowi Sowieckiemu całe Niemcy w podobnym stopniu, w jakim zostały podporządkowane państwa Europy Środkowo-Wschodniej. Ponieważ rządy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji nie zamierzały czynić ustępstw, 24 kwietnia sesja Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Moskwie zakończyła się fiaskiem. Zaakceptowanie propozycji Stalina i Wiaczesława M. Mołotowa w konsekwencji mogłoby jedynie doprowadzić do poszerzenia strefy dominacji sowieckiej w Europie o państwo niemieckie.

¹ Najpełniejszą dokumentację moskiewskiej sesji RMSZ zawiera t. 2 amerykańskiej serii dokumentów dyplomatycznych „Foreign Relations of the United States” z 1947 r. *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1947*, vol. 2, *Council of Foreign Ministers, Germany and Austria*, Washington 1972; M. K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja w polityce Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii 1945–1948*, Warszawa 1991, s. 243–245; W. Borodziej, *Od Poczdamu do Szklarskiej Poręby. Polska w stosunkach międzynarodowych 1945–1947*, Londyn 1990, s. 286; T. Marczak, *Granica zachodnia w polskiej polityce zagranicznej w latach 1944–1950*, Wrocław 1995, s. 415–421.

Ponieważ Związek Sowiecki w marcu–kwietniu 1947 r. nie wykazywał chęci do jakichkolwiek kompromisów w kwestii Niemiec, rządy Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii rozumiały, że uzgodnienie warunków traktatu pokojowego stało się niemożliwe w najbliższym czasie. Ponadto Anglosasi dostrzegli również zagrożenie wynikające z rozszerzania się wpływów komunistycznych w Europie Zachodniej oraz niebezpieczeństwo włączenia Grecji i Turcji do strefy sowieckiej dominacji. Dalszej komunizacji i sowytyzacji Europy przeciwdziałać miało urzeczywistnienie „doktryny powstrzymywania”, której główne tezy zostały sformułowane w wystąpieniu prezydenta Harry’ego Trumana 12 marca 1947 r. przed połączonymi izbami Kongresu amerykańskiego. Rząd Stanów Zjednoczonych wyrażał gotowość udzielenia pomocy gospodarczej i militarnej, za zgodą Kongresu, państwom zagrożonym utratą suwerenności. Truman dostrzegał takie zagrożenie w przypadku Grecji i Turcji². Z przemówienia prezydenta wynikało, że Stany Zjednoczone nie widziały wówczas możliwości przeciwdziałania narzuconej państwom Europy Środkowo–Wschodniej władzy partii komunistycznych i podporządkowaniu tych krajów Związkowi Sowieckiemu. Doktryna Trumana w amerykańskiej polityce zagranicznej była w dużej mierze odpowiedzią na europejską politykę ZSRR, która zaowocowała utworzeniem sowieckiego imperium zewnętrznego i zmierzała do jego rozszerzania o kolejne państwa.

Po fiasku moskiewskiej sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych pojawił się kolejny nowy element — program pomocy ekonomicznej dla zniszczonej wojną Europy, który nie pozostał bez wpływu na politykę Związku Sowieckiego wobec państw środkowowschodnioeuropejskich. Prace nad przygotowaniem programu były prowadzone od końca kwietnia 1947 r. W Departamencie Stanu USA trwał spór o zakres terytorialny pomocy amerykańskiej. Ostatecznie postanowiono zaproponować udział w planie państwom Europy Środkowo–Wschodniej, a także Związkowi Sowieckiemu. Jednakże nie wykluczano, że rząd sowiecki odrzuci propozycję amerykańską, a następnie skłoni do podobnego kroku rządy krajów zależnych od Kremla³. Ogólne założenia planu odbudowy gospodarczej Europy przy udziale kapitału amerykańskiego przedstawił 5 III 1947 sekretarz stanu George Marshall w przemówieniu wygłoszonym na spotkaniu klubu absolwentów Uniwersytetu Harvarda⁴. Z punktu widzenia Stanów Zjednoczonych najkorzystniejszym rozwiązaniem byłoby objęcie planem państw europejskich, w tym także krajów Europy Środkowo–Wschodniej, przy jednoczesnym pominięciu Związku Sowieckiego. Takie rozwiązanie stwarzałoby szansę na rozluźnienie więzów gospodarczych łączących państwa tego regionu ze Związkiem Sowieckim, a z upływem czasu także więzów politycznych.

Stanowisko władz sowieckich wobec Planu Marshalla nie było jednoznaczne. Pierwszą reakcją była opinia wyrażona w dzienniku „Prawda”. Na łamach organu prasowego KC WKP(b) przekonywano, że prawdziwym celem planu amerykańskiej pomocy gospodarczej dla Europy jest wywieranie presji politycznej za pomocą dolara. Ponadto stwierdzono, że wobec spadku popularności polityki Trumana, konieczne stało się zakamufłowanie celów Planu Marshalla przez nadanie mu ogólnoeuropejskiego za-

² „The Department of State Bulletin”, nr 403, 23 III 1947, s. 534–536.

³ G. Kennan, *Memoirs 1925–1950*, Boston–Toronto 1967, s. 342; G. Lundestad, *The American Non–Policy towards Eastern Europe 1943–1947*, New York 1975, s. 339–340.

⁴ *Zbiór dokumentów PISM 1947*, Warszawa 1947, s. 6–7, 127–133; W. Borodziej, op. cit., s. 118–119.

zasięgu⁵. Jednocześnie dyplomaci sowieccy czynili wysiłki zmierzające do zebrania jak największej liczby dodatkowych informacji na temat propozycji Marshalla. Sowieckie MSZ śledziło także reakcje rządów europejskich na plan amerykańskiej pomocy gospodarczej. 17 czerwca Mołotow podczas rozmowy z ambasadorem Wielkiej Brytanii w Moskwie Maurice'em Petersonem oświadczył, że artykułu w „Prawdzie” nie należy traktować jako stanowiska rządu sowieckiego⁶. Natomiast następnego dnia po zakończeniu 18 czerwca w Paryżu brytyjsko–francuskich konsultacji w kwestii możliwości realizacji Planu Marshalla agencja TASS wysunęła przypuszczenie, że prawdziwym celem wizyty Ernesta Bevina w stolicy Francji było „ubicie interesu” za plecami Związku Sowieckiego i innych państw europejskich⁷.

22 czerwca, po otrzymaniu zaproszenia wystosowanego przez Bevina i Bidaulta do Mołotowa rząd sowiecki wyraził gotowość wysłania do Paryża delegacji na rozmowy w kwestii perspektyw urzeczywistnienia amerykańskiego programu odbudowy gospodarczej Europy⁸. W tym samym dniu sowieckie MSZ skierowało do szefów placówek dyplomatycznych ZSRR w Warszawie, Pradze i Belgradzie instrukcje, w myśl których mieli polecić Bolesławowi Bierutowi, Clementowi Gottwaldowi i Josipowi Broz–Ticie przedstawienie własnych propozycji na temat realizacji Planu Marshalla⁹. Po przyjęciu przez stronę sowiecką zaproszenia do Paryża prasa moskiewska złagodziła ton swoich wypowiedzi. Dziennik „Prawda” w komentarzu redakcyjnym z 25 czerwca cytował nawet wypowiedzi prasy zachodniej oceniające Plan Marshalla jako próbę odejścia od założeń doktryny Trumana¹⁰. Jednocześnie toczyły się spory w gronie ekspertów ekonomicznych i dyplomatów sowieckich. Część spośród nich opowiadała się za podjęciem rozmów w kwestii realizacji amerykańskiego programu pomocy gospodarczej dla Europy, inni zaś uważali, że Stany Zjednoczone nie przewidują udziału Związku Sowieckiego w Planie Marshalla. Ostatecznie zdecydowano się, co wynika z instrukcji dla delegacji sowieckiej na paryską konferencję ministrów spraw zagranicznych, zbadać możliwości uzyskania amerykańskiej pomocy finansowej, ale na dogodnych dla siebie warunkach¹¹.

Z większym zainteresowaniem aniżeli w Moskwie Plan Marshalla został przyjęty w stolicach państw środkowowschodnioeuropejskich. W tym regionie największe nadzieje z pomocą ekonomiczną Stanów Zjednoczonych wiązały Polska i Czechosłowacja.

W Warszawie i Pradze uznano za konieczne włączenie się do dyskusji nad projektem odbudowy gospodarczej zniszczonej wojną Europy. Polskie MSZ poleciło ambasadorowi w Waszyngtonie, Józefowi Winiewiczowi, przeprowadzenie rozmów z przedstawicielami Departamentu Stanu na temat szczegółów dotyczących Planu Marshalla. Jednocześnie przesłano szefom placówek dyplomatycznych w Moskwie, Londynie i Paryżu instrukcje zawierające stanowisko polskie w sprawie narady paryskiej. Rząd polski wyrażał gotowość uczestniczenia we wszystkich działaniach zmie-

⁵ „Prawda”, 16 VI 1947.

⁶ J. Janus, *Polityczne aspekty Planu Marshalla*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 1995, Prace historyczne, z. 118. Studia Polono–Danubiana et Balcanica VII, s. 173.

⁷ „Prawda”, 19 VI 1947.

⁸ J. Janus, op. cit., s. 174.

⁹ Ibid., s. 174–176.

¹⁰ „Prawda”, 25 VI 1947.

¹¹ J. Janus, op. cit., s. 174.

rzających do realizacji programu amerykańskiej pomocy gospodarczej¹². 24 czerwca ambasador Polski w Moskwie Marian Naszkowski, działając zgodnie z instrukcją centrali, wystosował do ministra spraw zagranicznych ZSRR Mołotowa notę zawierającą punkt widzenia rządu polskiego na Plan Marshalla. Władze polskie wyrażały zainteresowanie toczącą się dyskusją na temat urzeczywistnienia Planu i proponowały swój udział w wymianie stanowisk. Ponadto oświadczyły, że odbudowa Polski stanowi warunek nieodzowny odbudowy całego kontynentu europejskiego¹³. Pod koniec czerwca 1947 r. do Paryża udał się ekspert ekonomiczny MSZ, Tadeusz Łychowski. Otrzymał on polecenie włączenia delegacji polskiej do europejskich rokowań ekonomicznych¹⁴. W Warszawie czyniono wiele, by Polska mogła uczestniczyć w realizacji programu amerykańskiej pomocy gospodarczej. Prowadzono szeroko zakrojone działania dyplomatyczne, pomimo że nie posiadano informacji ani co do stanowiska amerykańskiego w kwestii możliwości udziału Polski w Planie Marshalla, ani odnośnie do poglądów władz sowieckich na ten temat.

W Czechosłowacji Plan Marshalla bez większych zastrzeżeń gotowe były zaakceptować zarówno stronnictwa demokratyczne, jak partia komunistyczna. Kierownictwo KPCz, podobnie jak PPR, zdawało sobie sprawę z niewątpliwych korzyści płynących z możliwości korzystania z amerykańskiej pomocy finansowej. 24 czerwca minister spraw zagranicznych Jan Masaryk oświadczył, że program zaproponowany przez sekretarza stanu USA będzie wspólnym przedsięwzięciem wszystkich krajów europejskich. W tym samym dniu na specjalnym posiedzeniu rządu powołano komisję, która miała zająć się analizą propozycji Stanów Zjednoczonych¹⁵. Komisja ta zakończyła prace 1 lipca. Członkowie jej wystąpili wobec rządu z sugestią upoważnienia Masaryka do rozpoczęcia rozmów sondażowych w Moskwie, Waszyngtonie i Londynie. Postulowali jednocześnie, aby praskie MSZ wystosowało do rządów Stanów Zjednoczonych, Związku Sowieckiego i Wielkiej Brytanii noty zawierające oświadczenie, że Czechosłowacja przedłoży swoje postulaty w sprawie Planu Marshalla dopiero wówczas, gdy otrzyma dane o jego szczegółach. Rząd czechosłowacki poinformował Związek Sowiecki, Wielką Brytanię i Francję o gotowości udziału w pracach nad realizacją Planu¹⁶.

Podczas dyskusji toczącej się w Warszawie i Pradze nad perspektywami urzeczywistnienia programu odbudowy gospodarczej Europy 2 lipca przybyła do stolicy Czechosłowacji delegacja rządu polskiego. Przedstawiciele obydwu ośrodków władzy, oprócz negocjacji dotyczących stosunków bilateralnych, podjęli rozmowy na temat udziału ich krajów w Planie Marshalla. Premier Józef Cyrankiewicz oraz ministrowie Zygmunt Modzelewski i Hilary Minc opowiedzieli się za włączeniem Polski i Czechosłowacji do prac przygotowawczych prowadzonych w Paryżu. Strona polska uznała,

¹² Wywiad z ministrem spraw zagranicznych Z. Modzelewskim o stanowisku Polski wobec Planu Marshalla, „Głos Ludu” 25 VI 1947; J. Winiewicz, *Co pamiętam z długiej drogi życia*, Poznań 1985, s. 395–396; M. Naszkowski, *Paryż–Moskwa. Wspomnienia dyplomaty (1945–1950)*, Warszawa 1986, s. 196.

¹³ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. 9, Warszawa 1974 (dalej: DMHSPR, t. 9), s. 216 (tekst noty); W. Borodziej, op. cit., s. 119–120.

¹⁴ J. Janus, op. cit., s. 179; W. Borodziej, op. cit., s. 120.

¹⁵ *Čechoslovensko a Marshallou plán. Sborník dokumentou*, (wyd.) R. Jičín, K. Kaplan, K. Krátký, J. Šilar, Praha 1992, s. 13–16.

¹⁶ *Ibid.*, s. 21–22. Stanowisko rządu czechosłowackiego zostało przekazane 1 VII 1947 kierownikom placówek dyplomatycznych ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji w Pradze.

że stanowisko sowieckie może spowodować pewne komplikacje¹⁷. Nie ulega wątpliwości, że politycy polscy i czescy zdawali sobie sprawę z tego, że od postawy Związku Sowieckiego będzie zależeć, czy państwa Europy Środkowo–Wschodniej będą mogły skorzystać z pomocy amerykańskiej.

W mniejszym bądź większym stopniu Planem Marshalla interesowały się pozostałe kraje bloku wschodniego. Nawet rządzona wówczas wyłącznie przez komunistów Jugosławia podjęła akcję sondażową, zmierzającą do wyjaśnienia możliwości skorzystania z pomocy amerykańskiej. W notach złożonych przez przedstawicieli dyplomatycznych rządu Tity w Moskwie i Paryżu (28 czerwca) oraz Londynie (30 czerwca) wyrażono gotowość uczestniczenia w rozmowach na temat realizacji programu odbudowy gospodarczej Europy¹⁸. Negocjacje brytyjsko–francuskie, a następnie brytyjsko–francusko–sowieckie prowadzone w połowie 1947 r., śledzono z dużą uwagą również w Budapeszcie, Bukareszcie i Sofii. Zdecydowanie za przyjęciem Planu Marshalla opowiedziały się partie opozycyjne na Węgrzech i w Rumunii. Partia Narodowo–Chłopska, Partia Narodowo–Liberalna i część kierownictwa Rumuńskiej Partii Socjaldemokratycznej agitowały na rzecz skorzystania przez ich kraj z pomocy amerykańskiej. Zwolennikiem odbudowy gospodarczej Europy Środkowo–Wschodniej przy udziale kapitału wyasygnowanego przez Stany Zjednoczone był minister spraw zagranicznych w rządzie Petru Grozy, przywódca ugrupowania liberalnego Gheorghe Tătărescu. Rządy trzech państw naddunajskich nie przejawiały większej aktywności w tej sprawie, oczekując na zakończenie rozmów ministrów spraw zagranicznych ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji w Paryżu.

Delegacja pod przewodnictwem Mołotowa przybyła do stolicy Francji 26 czerwca. Grupa ekspertów towarzysząca szefowi dyplomacji sowieckiej liczyła 89 osób¹⁹. Wcześniej rząd Związku Sowieckiego nie zajął oficjalnego stanowiska w sprawie Planu Marshalla. Nie udzielił także odpowiedzi na noty i zapytania dyplomatów państw Europy Środkowo–Wschodniej w Moskwie. Sowieckie MSZ nie ustosunkowało się do postulatów rządu polskiego, ograniczając się jedynie do poinformowania ambasadora Naszkowskiego o otrzymaniu noty z 24 czerwca²⁰. Również dyplomaci czechosłowaccy w Moskwie nie zdołali nakłonić Mołotowa i Anastasa Mikojana do wyrażenia opinii o amerykańskim programie odbudowy gospodarczej Europy²¹. Nie ulega wątpliwości, że jeśli nawet rząd Związku Sowieckiego w momencie wyjazdu Mołotowa do Paryża był gotów uczestniczyć w Planie Marshalla i dopuszczał możliwość udziału w nim państw Europy Środkowo–Wschodniej, to jedynie na warunkach określonych przez stronę sowiecką.

27 czerwca, podczas pierwszej sesji obrad sowiecko–brytyjsko–francuskich Mołotow oświadczył, że przed podjęciem jakichkolwiek działań należało zwrócić się do rządu Stanów Zjednoczonych o wyjaśnienie kwestii wysokości sumy, jaką strona amerykańska zamierza przeznaczyć na odbudowę gospodarek państw europejskich

¹⁷ J. Šedivý, *Politika a vzťahy. ZSSR v československej zahraničnopolitickej orientácii*, Bratislava 1969, s. 158.

¹⁸ *Československo a Marshallou plán*, s. 20; Z. Rutyna, *Jugosławia na arenie międzynarodowej 1943–1948*, Warszawa 1981, s. 317–318.

¹⁹ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*, 1947, vol. 3, *The British Commonwealth, Europe*, Washington 1972, s. 296.

²⁰ Nota MSZ ZSRR do Ambasady polskiej w Moskwie, 25 VI 1947, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (dalej: AMSZ), zespół (dalej: z.) 6, t. 538, k. 2.

²¹ *Československo a Marshallou plán*, s. 19.

oraz szansa na uzyskanie aprobaty Kongresu²². Następnego dnia szef dyplomacji sowieckiej zaatakował francuski projekt prac konferencji. Dowodził, że próby opracowania wspólnego programu odbudowy Europy doprowadziłyby do ingerencji w sprawy wewnętrzne poszczególnych państw. Proponował ograniczyć prace do zbadania możliwości uzyskania pomocy amerykańskiej, sporządzenia listy dezyderatów poszczególnych państw i przedstawienie jej Stanom Zjednoczonym. Sprzeciwił się równorzędnemu traktowaniu wszystkich krajów europejskich, domagając się, aby pomoc objęła w pierwszym rzędzie ofiary okupacji niemieckiej. Oświadczył ponadto, że kwestie dotyczące Niemiec, jako podlegające kompetencjom Rady Ministrów Spraw Zagranicznych, nie mogą być podejmowane na konferencji²³. Mołotow nie zaakceptował także przedłożonej 30 czerwca delegacji sowieckiej propozycji brytyjskiej trybu przygotowania odbudowy Europy. Powtórzył jedynie zarzuty i propozycje z poprzednich dwóch spotkań²⁴. O ile 27 i 28 czerwca Mołotow sprawiał wrażenie, że strona sowiecka gra na zwłokę i sonduje grunt, to podczas trzeciego posiedzenia fiasko konferencji było już w zasadzie faktem. Potwierdziło to spotkanie ministrów w dniu 2 lipca. Szef dyplomacji sowieckiej raz jeszcze skrytykował nie tylko Plan Marshalla, ale przede wszystkim brytyjsko–francuską propozycję jego realizacji. Uznał za niedopuszczalne utworzenie komitetu kierowniczego, decydującego o odbudowie gospodarczej Europy. Sprzeciwił się także wykorzystaniu zasobów Niemiec do odbudowy Europy, kosztem reparacji dla państw sprzymierzonych²⁵. Oświadczenie Mołotowa było jednoznaczne z wycofaniem się Związku Sowieckiego z dalszych prac nad programem odbudowy gospodarek państw europejskich. Jeszcze tego samego dnia delegacja sowiecka opuściła Paryż²⁶.

Zaproszenie państw Europy Środkowo–Wschodniej do udziału w rozpoczynającej się 12 lipca 1947 r. w Paryżu konferencji poświęconej realizacji Planu Marshalla zaskoczyło rząd sowiecki. Stalin i Mołotow nie mieli jeszcze wówczas sprecyzowanej koncepcji działania w tej sprawie. Na Kremlu rozważano możliwość udziału delegacji państw środkowowschodnioeuropejskich w konferencji paryskiej do zablokowania, a przynajmniej do opóźnienia prac nad realizacją Planu Marshalla. 5 lipca kierownictwo WKP(b) przesłało Gottwaldowi, a najprawdopodobniej także szefom innych partii komunistycznych Europy Środkowo–Wschodniej, depeşe dotyczącą dalszego postępowania w sprawie zaproszenia otrzymanego od Ernesta Bevina i Georgesa Bidaulta. Przywódcy sowieccy zalecali wyjazd do Paryża delegacji rządowych, które powinny wykazać mankamenty przygotowanego przez Wielką Brytanię i Francję programu wykorzystania amerykańskiej pomocy gospodarczej i nie dopuścić do jego jednostronnej akceptacji, a następnie opuścić obrady konferencji²⁷. Instrukcja ta była powtórzeniem scenariusza zrealizowanego przez Mołotowa podczas rozmów z Bevinem i Bidaultem.

Jednakże ostatecznie Stalin zdecydował się wyznaczyć inną rolę państwom Europy Środkowo–Wschodniej i nie zamierzał z nikim tej decyzji konsultować. Bierut nie otrzymał odpowiedzi na przekazany telefonicznie 6 lipca Mołotowowi projekt stano-

²² FRUS 1947, vol. 3, s. 207–299.

²³ *Wnieszniaja politika Sowietского Sojuza 1947 g.*, Moskwa 1952, t. 2, s. 117–120.

²⁴ *Ibid.*, s. 120–121.

²⁵ *Ibid.*, s. 122–125.

²⁶ M. Turlejska, *Zapis pierwszej dekady 1945–1954*, Warszawa 1972, s. 91.

²⁷ *Československo a Marshallou plán*, s. 38.

wiska polskiego w sprawie udziału w konferencji paryskiej, w którym kierownictwo PPR wyrażało gotowość zaakceptowania każdej propozycji władz Związku Sowieckiego. Strona sowiecka wybrała bardzo specyficzną drogę przekazania swojej decyzji. 7 lipca agencja TASS podała wiadomość o odrzuceniu przez Polskę i Jugosławię zaproszenia do Paryża. Jednocześnie MSZ w nocy z 7 na 8 lipca skierowało do placówek dyplomatycznych w stolicach środkowowschodnioeuropejskich instrukcję przedstawiającą wolę rządu sowieckiego zrezygnowania przez państwa tego regionu z udziału w realizacji Planu Marshalla²⁸. Przekazanie władzom państw Europy Środkowo-Wschodniej decyzji przywódców sowieckich przesądzało kwestię zasięgu terytorialnego amerykańskiej pomocy ekonomicznej. 8 lipca, jako pierwsze, oficjalnie odrzuciły Plan Marshalla Jugosławia i Bułgaria, szybko i posłusznie wykonując polecenie Stalina²⁹. Inna nie mogła być również decyzja rządu polskiego, który obradował między innymi w tej sprawie 9 lipca³⁰.

W specyficznej a zarazem trudnej sytuacji znalazł się rząd czechosłowacki, który po bezskutecznych próbach wyjaśnienia stanowiska sowieckiego 7 lipca podjął decyzję o przyjęciu zaproszenia do Paryża³¹. Oświadczenie o delegowaniu przedstawiciela Czechosłowacji na rozmowy paryskie zostało na Kremlu przyjęte z niezadowoleniem. W tym samym dniu do Moskwy wezwano delegację rządu czechosłowackiego³². 8 lipca kierownictwo WKP(b) przesłało Gottwaldowi depezę, zawierającą stanowisko sowieckie w kwestii konferencji paryskiej. Stwierdzano, że inicjatorzy konferencji nie zamierzają w planie odbudowy Europy dokonać zmian uwzględniających suwerenność i gospodarczą niezależność małych państw. Ponadto dążą do stworzenia bloku zachodniego z udziałem kontrolowanych przez mocarstwa zachodnie stref Niemiec. Zalecano odrzucenie zaproszenia na konferencję paryską. Państwom Europy Środkowo-Wschodniej pozostawiono jedynie swobodę wyboru motywów „podjęcia” tej decyzji³³.

Po przyjeździe 9 lipca do Moskwy delegacji czechosłowackiej najpierw Stalin spotkał się z Gottwaldem, a następnie w nocy z 9 na 10 lipca dyktator sowiecki w towarzystwie Mołotowa przeprowadził rozmowę z Gottwaldem, Masarykiem i ministrem sprawiedliwości Prokopem Drtiną. Głównym tematem obydwu rozmów była sprawa przyjęcia przez Czechosłowację zaproszenia do Paryża. Stalin zażądał od premiera i ministrów rządu czechosłowackiego zmiany decyzji, podjętej przez nich 7 lipca i rezygnacji z udziału w obradach paryskich. Oświadczył, że wszystkie pozostałe państwa Europy Środkowo-Wschodniej odrzuciły Plan Marshalla. Nawet Polska, podkreślił dyktator, początkowo wahała się, ale po zapoznaniu się ze stanowiskiem sowieckim zrezygnowała z zaproszenia do Paryża³⁴. Stalin uznał zmianę decyzji rządu Czechosłowacji za test rzeczywistych intencji tego kraju wobec Związku Sowieckiego. Stwierdził, że obecność delegata czechosłowackiego na konferencji w Paryżu oznacza-

²⁸ *Wostoczna Jewropa w dokumentach rossijskich archiwow 1944–1953 gg.*, t. 1, 1944–1948, Moskwa–Nowosybirsk 1997, s. 671–672; J. Janus, op. cit., s. 180; G. P. Muraszko, A. F. Noskowa, *Sowietskij faktor w poslewojennoj Wostocznoj Jewropie 1945–1948*, w: *Sowietskaja wnieszniaja politika w gody „choloednoj wojny” (1945–1948)*. *Nowoje proczitienije*, Moskwa 1995, s. 93.

²⁹ *Wostoczna Jewropa w dokumentach*, s. 668–671; Z. Rutyna, op. cit., s. 318; A. Koseski, *Bułgaria w polityce europejskiej 1944–1948*, Warszawa 1975, s. 193–194.

³⁰ Protokół z posiedzenia rządu, 9 VII 1947, AAN, Prezydium Rady Ministrów, mkf. 23163, k. 667, 677–679.

³¹ *Československo a Marshallou plán*, s. 39–40, 42–47, 49.

³² *Ibid.*, s. 26; J. Janus, op. cit., s. 180.

³³ *Československo a Marshallou plán*, s. 51.

³⁴ *Ibid.*, s. 57–60; *Wostoczna Jewropa w dokumentach*, s. 672–675.

łaby opowiedzenie się Czechosłowacji po stronie państw zmierzających do izolowania Związku Sowieckiego na arenie międzynarodowej³⁵. Szantażowi Stalina uległa najpierw delegacja rządu Gottwalda, a następnie cały gabinet, który 10 lipca ponownie rozważył sprawę otrzymanego od Bevina i Bidaulta zaproszenia. Postanowiono zmienić poprzednią decyzję, wyjaśniając, że uczestnictwo w konsultacjach paryskich mogłoby być interpretowane jako akt wymierzony przeciwko Związkowi Sowieckiemu i pozostałym państwom Europy Środkowo-Wschodniej³⁶. Następnego dnia z udziału w konferencji paryskiej oficjalnie zrezygnowały Rumunia, Węgry i Albania, które stanowisko swoje w tej kwestii wcześniej uzgodniły z władzami sowieckimi³⁷.

Stanowisko sowieckie wobec Planu Marshalla było, w zasadzie od momentu ogłoszenia jego podstawowych założeń, negatywne. Przywódcy sowieccy interesowali się amerykańskim programem odbudowy gospodarczej Europy tylko do momentu, gdy okazało się, że nie zdołają przeforsować własnej koncepcji dystrybucji pomocy finansowej. Nie byli natomiast skłonni zaaprobować brytyjsko-francuskiego projektu realizacji Planu Marshalla. Związek Sowiecki wykluczał możliwość udostępnienia informacji na temat gospodarki i warunków życia społeczeństwa. Ujawnienie faktycznego stanu państwa, co przewidywał projekt brytyjsko-francuski w stosunku do każdego kraju uczestniczącego w programie odbudowy, zostało uznane przez władze na Kremlu za niepożądane dla Związku Sowieckiego. Działania Mołotowa podczas rozmów z Bevinem i Bidualtem w Paryżu zmierzały przede wszystkim do zablokowania, a następnie chociaż do opóźnienia urzeczywistnienia Planu Marshalla. Stalin dostrzegał w Planie zagrożenie dla dominacji Związku Sowieckiego w Europie Środkowo-Wschodniej. Obawiał się, że państwa tego regionu mogą wymknąć się spod kontroli Kremla. Rozwagał jedynie wykorzystanie delegacji rządów środkowowschodnioeuropejskich do działań destrukcyjnych. Ostatecznie zablokował państwom bloku wschodniego możliwość skorzystania z pomocy gospodarczej Stanów Zjednoczonych. Od momentu wycofania się z rokowań paryskich, strona sowiecka przekonywała polityków i dyplomatów z krajów środkowowschodnioeuropejskich zarówno o niebezpieczeństwach płynących z udziału w Planie Marshalla, jak i niewielkich efektach gospodarczych, jakie przyniesie on Europie. 2 lipca w Paryżu Mołotow przekonywał ambasadora polskiego we Francji, Jerzego Putramenta, że Plan godziłby w suwerenność mniejszych państw i krępował ich wymianę handlową. Przewidywał także fiasko całego przedsięwzięcia. Wreszcie pocieszał rozmówcę, że państwa Europy Środkowo-Wschodniej dotychczas obywateli się bez poważniejszej pomocy z zewnątrz i w przyszłości dadzą sobie radę³⁸. Podobnie założenia i szanse realizacji Planu Marshalla oceniał Stalin podczas rozmowy z delegacją czechosłowacką³⁹. Władze sowieckie łudziły się, a przynajmniej takimi złudzeniami karmiły rządy bloku wschodniego, że konferencja paryska zakończy się całkowitym niepowodzeniem. Stanowisko takie zaprezentował wiceminister spraw zagranicznych Andriej Wyszyński 14 lipca w rozmowie z ambasadorem polskim w Moskwie Naszkowskim. Odrzucenie zaproszenia do Paryża przez dziewięć państw europejskich, które najbardziej ucierpiały w czasie

³⁵ *Československo a Marshallou plán*, s. 59.

³⁶ *Ibid.*, s. 57–58, 65, 68 n.

³⁷ *Ibid.*, s. 59; M. Turlejska, op. cit., s. 91; A. A. Szewiakow, *Otnoszenija miezdu Sowietiskim Sojuzom i Rumynijej 1944–1949*, Moskwa 1985, s. 265; A. Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Wrocław 1983, s. 279.

³⁸ W. Borodziej, op. cit., s. 139–140; *Wostocznaja Jewropa w dokumentach*, s. 665–667.

³⁹ *Československo a Marshallou plán*, s. 59.

wojny, oraz udział w konferencji państw neutralnych i byłych sojuszników Niemiec miały, zdaniem dyplomaty sowieckiego, uniemożliwić opracowanie europejskiego programu odbudowy. Wyszyński wykluczał przede wszystkim możliwość współpracy między Turcją a Grecją. Na zakończenie rozmowy starał się przekonać Naszkowskiego, że państwom Europy Środkowo–Wschodniej nie grozi długotrwałe ochłodzenie stosunków gospodarczych ze Stanami Zjednoczonymi. Kierownictwo sowieckiego MSZ przewidywało, że zbliżający się kryzys ekonomiczny zmusi rząd amerykański do szukania rynków zbytu w środkowej i wschodniej części kontynentu europejskiego⁴⁰.

Poglądy odmienne od sowieckich na amerykański plan odbudowy mieli politycy z Europy Środkowo–Wschodniej. Rządy państw bloku wschodniego, zarówno te całkowicie opanowane przez partie komunistyczne, jak i te, w których składzie pozostawali jeszcze przedstawiciele partii demokratycznych, doceniały korzyści, jakie mogłoby przynieść gospodarkom ich krajów uczestnictwo w Planie Marshalla. Najprawdopodobniej wówczas nawet przedstawiciele kierownictw partii komunistycznych zdawali sobie sprawę ze strat ponoszonych przez ich kraje w wyniku uzależnienia od Związku Sowieckiego. Dlatego też dostrzegali w pomocy finansowej Stanów Zjednoczonych szansę na odbudowę gospodarek państw środkowowschodnioeuropejskich, ale być może także liczyli na rozluźnienie sowieckich więzów ekonomicznych.

Państwa europejskie bloku wschodniego zmuszone przez Stalina do odrzucenia Planu Marshalla poniosły ogromne straty. Nie tylko nie mogły uczestniczyć w korzyściach gospodarczych płynących z udziału w amerykańskim planie odbudowy. Nie sprawdziły się również przewidywania rządu sowieckiego zaprezentowane 14 lipca przez Wyszyńskiego w rozmowie z Naszkowskim w kwestii polityki Stanów Zjednoczonych wobec państw Europy Środkowo–Wschodniej. 29 lipca amerykański podsekretarz stanu do spraw gospodarczych, William Clayton, w rozmowie z ministrem przemysłu i handlu, Mincem, oświadczył, że odrzucenie przez rząd polski Planu Marshalla było błędem i pozostaje w sprzeczności z interesami Polski. Poinformował on również Minca o konsekwencjach tej decyzji — Stany Zjednoczone postanowiły nie udzielać Polsce żadnych kredytów⁴¹. Tezy polityki amerykańskiej wobec Polski, obowiązujące także w przypadku pozostałych państw bloku, przedstawił Clayton potwierdził Marshall podczas spotkania z ministrem spraw zagranicznych Zygmuntem Modzelewskim w Nowym Jorku we wrześniu 1947 r.⁴² Ochłodzeniu uległy także stosunki amerykańsko–czeskosłowackie. Rząd Gottwalda nie otrzymał do końca 1947 r. pożyczki, o którą zabiegał jeszcze w pierwszej połowie tegoż roku⁴³. Stany Zjednoczone nie zamierzały również udzielać kredytów pozostałym państwom środkowowschodnioeuropejskim, co jednoznacznie wynikało z wypowiedzi Marshalla podczas rozmowy z Modzelewskim.

Rządy wschodnioeuropejskie, nie mogąc liczyć na amerykańską pomoc finansową i techniczną, zostały skazane jedynie na związki gospodarcze ze Związkiem Sowieckim. Gospodarki większości krajów Europy Środkowo–Wschodniej — Polski, Jugosławii, Bułgarii, w znacznym stopniu Węgier — były w połowie 1947 r. ściśle związane z gospodarką sowiecką. Jedynie Czechosłowacja nie była uzależniona ekonomicznie. W pierwszej połowie 1947 r. udział Związku Sowieckiego w czechosłowackim

⁴⁰ Notatka Naszkowskiego z rozmowy z Wyszyńskim, 14 VII 1947, AMSZ, z. 6, t. 521, k. 12–14.

⁴¹ FRUS 1947, vol. 4, s. 435–438.

⁴² Ibid., s. 446–452.

⁴³ Ibid., s. 223–226.

handlu zagranicznym wynosił zaledwie 6,5%⁴⁴. Rząd Gottwalda opowiadał się za rozszerzeniem stosunków handlowych z państwem sowieckim, ale nie kosztem współpracy gospodarczej ze Stanami Zjednoczonymi i państwami Europy Zachodniej. W 1947 r. okazało się to niemożliwe. 28 kwietnia rząd Gottwalda przesłał do Moskwy memorandum zawierające ofertę podpisania sowiecko-czechosłowackiej umowy handlowej na lata 1948–1952⁴⁵. Do momentu wyjazdu delegacji rządowej 9 lipca do stolicy Związku Sowieckiego strona czechosłowacka nie otrzymała odpowiedzi. Przywódcy sowieccy odnosili się niechętnie do rozszerzania kontaktów gospodarczych z Czechosłowacją. Rząd Gottwalda, reprezentowany w negocjacjach handlowych przez polityków wywodzących się z partii demokratycznych, najczęściej przez ministra handlu zagranicznego Huberta Ripkę, był dla strony sowieckiej partnerem trudniejszym aniżeli rządy innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, zdominowane w tym czasie przez komunistów. Ripka, dążący w rozmowach z przedstawicielami władz sowieckich do uzyskania dla swojego kraju warunków równoprawnych w zawieranych umowach, był postrzegany na Kremlu jako przeciwnik sowiecko-czechosłowackiej współpracy gospodarczej⁴⁶. Rząd sowiecki zwlekał z podjęciem negocjacji handlowych do czasu zaistnienia sytuacji, w której partner przyjmie narzucone warunki.

Sowiecko-czechosłowackie rozmowy gospodarcze zostały podjęte podczas wizyty Gottwalda, Masaryka i Drtíny w Moskwie w dniach 9–11 lipca. Delegacja czechosłowacka przybyła z projektem umowy handlowej, której zawarcie rząd Gottwalda proponował w kwietniu 1947 r. Umowa wieloletnia miała opierać się na nowych zasadach, innych od przewidzianych w umowie z 12 IV 1946. Projekt przewidywał stałe dostawy, których asortyment i wysokość byłyby ustalane corocznie. W okresie pięciu lat obowiązywania umowy wartość dostaw każdej ze stron osiągnęłaby 25 mld koron czeskich. Rozliczanie wzajemnych dostaw miałoby być dokonywane co pół roku. Strona czechosłowacka zgłosiła także ogólne postulaty dotyczące asortymentu towarów podlegających wymianie. Opowiadała się za importem surowców i produktów rolnych. Wyrażała gotowość eksportu wyrobów przemysłowych, w tym przemysłu lekkiego — szkła, porcelany, tekstyliów i obuwia⁴⁷. Stalina interesowało wówczas przede wszystkim to, jak zmusić rząd czechosłowacki do rezygnacji z udziału w konferencji paryskiej dotyczącej realizacji Planu Marshalla. W zamian był gotów czynić różnego rodzaju obietnice, które nie wykraczały jednak poza ogólnikowe deklaracje. Sugerował, że po odrzuceniu przez Czechosłowację propozycji udziału w amerykańskim planie odbudowy gospodarczej Europy byłyby gotów na rozszerzenie sowiecko-czechosłowackich stosunków handlowych. Jednocześnie określił asortyment towarów, które strona sowiecka zamierzała importować z Czechosłowacji. Byłyby to wyroby przemysłu ciężkiego, między innymi urządzenia dla górnictwa naftowego i przemysłu petrochemicznego, sprzęt do pozyskiwania drewna, wagony kolejowe oraz silniki elektryczne. Natomiast bez entuzjazmu dyktator sowiecki przyjął propozycję zakupu produktów przemysłu lekkiego. W ograniczonym zakresie deklarował eksport zboża

⁴⁴ *SSSR i strany narodnoj diemokratii. Stanowlenije odnoszenii družby i sotrudniczestwa 1944–1949 gg.*, red. W. K. Wołkow, W. J. Sipols, Moskwa 1989, s. 96.

⁴⁵ L. P. Kołodnikowa, *Sowietsko-czechosłowatskije ekonomiczskije odnoszenija w pierwyje poslewojennyje gody*, „Woprosy istorii” 1978, 5, s. 55.

⁴⁶ I. I. Popp, *Czechosłowackija — Sowietskij Sojuz 1941–1947 gg.*, Moskwa 1990, s. 227, 230–231, 233.

⁴⁷ *Československo a Marshallow plan*, s. 60–61; L. P. Kołodnikowa, op. cit., s. 56; *SSSR i strany narodnoj diemokratii*, s. 97–98.

do Czechosłowacji, którym był zainteresowany rząd Gottwalda⁴⁸. Ostatecznie w kwestii sowiecko–czechosłowackich stosunków handlowych w lipcu 1947 r. w Moskwie ustalono jedynie, że eksperci obu stron podejmą negocjacje w celu opracowania warunków umowy handlowej na lata 1948–1952 oraz listy towarów na 1948 r.⁴⁹ Stalin podczas rozmów z Gottwaldem, Masarykiem i Drtiną wyraził także zgodę na zwrot Czechosłowacji taboru kolejowego, głównie wagonów, zagarniętego na terytorium państwa czechosłowackiego i bezprawnie traktowanego jako zdobycz wojenna. Dyktator sowiecki obiecał, że zostaną w tej sprawie uwzględnione żądania strony czechosłowackiej w prowadzonych już na ten temat negocjacjach między resortami kolei obu państw⁵⁰. Gottwald zwrócił się z prośbą do rządu sowieckiego o zwolnienie wszystkich obywateli Czechosłowacji internowanych i przetrzymywanych w różnego rodzaju miejscach odosobnienia. I w tej kwestii również strona czechosłowacka otrzymała obietnicę rozważenia zgłaszanych postulatów⁵¹. Delegacja czechosłowacka w wyniku rozmów ze Stalinem, w zamian za rezygnację z udziału w konferencji paryskiej musiała zadowolnić się jedynie ogólnikowymi deklaracjami dyktatora sowieckiego.

Gottwald, Masaryk i Drtina podczas rozmów z przywódcami sowieckimi podjęli ważny z punktu widzenia Czechosłowacji temat polityczny — przygotowanie paktu z Francją. Delegacja przekazała także Stalinowi memorandum Beneša w tej sprawie. Stalin domagał się od Gottwalda i Masaryka rezygnacji z zawarcia sojuszu na zasadach proponowanych przez stronę francuską. Zdaniem dyktatora sowieckiego układ taki byłby mniej korzystny aniżeli te, które Czechosłowacja podpisała dotychczas ze Związkiem Sowieckim, Jugosławią i Polską, i nie zapewniałby Czechosłowacji automatycznej pomocy oraz nie gwarantował tej pomocy w wyniku działań sojuszników Niemiec. Stanowisko swoje w kwestii czechosłowacko–francuskiego paktu politycznego Stalin powtórzył w liście skierowanym do prezydenta Beneša, datowanym 11 VII 1947⁵². Dyktator sowiecki uważał, że sojusz Czechosłowacji z Francją pozostaje w sprzeczności z europejską polityką Związku Sowieckiego. Na Kremlu zdecydowano się wówczas ograniczyć kontakty bloku wschodniego z państwami demokratycznymi. Uznano, że w ówczesnej sytuacji politycznej istniały niewielkie szanse na przejęcie przez partie komunistyczne władzy w państwach zachodnioeuropejskich, na co liczone wcześniej, między innymi w odniesieniu do Włoch i Francji. Dlatego też zrezygnowano z podtrzymywania statusu Czechosłowacji jako państwa względnie demokratycznego i względnie niezależnego od Związku Sowieckiego. Taki właśnie model państwa miał stanowić zachętę dla społeczeństw zachodnich. Ponadto układy polityczno–wojskowe, zawarte między państwami środkowowschodnioeuropejskimi a państwami Europy Zachodniej, traciły w tym czasie praktyczne znaczenie.

Uzgodnienia sowiecko–czechosłowackie w sprawach gospodarczych dokonane w lipcu 1947 r. miały charakter deklaracyjny. Stalin wyrażał jedynie gotowość prowadzenia negocjacji. Warunki stosownych umów mieli dopiero przygotować eksperci resortów gospodarczych obu rządów. Dotychczasowe doświadczenia państw Europy

⁴⁸ *Československo a Marshallouv plán*, s. 61–62, 95–96.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 86–96; L. P. Kołodnikowa, op. cit., s. 56; *SSSR i strany narodnoj diemokratii*, s. 98.

⁵⁰ *Československo a Marshallouv plán*, s. 64, 97–99.

⁵¹ *Ibid.*, s. 64.

⁵² *Ibid.*, s. 62–63, 101–102; *Wostocznaja Jewropa w dokumentach*, s. 676–677; M. K. Kamiński, *Wielka Brytania wobec czechosłowackich prób stworzenia „pomostu między Wschodem a Zachodem” (1945–1948)*, „*Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*”, t. 21, s. 170 n.; W. Borodziej, *Rozmowy polsko–francuskie 1946–1947: zapomniany epizod z historii dyplomacji*, KH 93, 1986, 1, s. 101–107.

Środkowo–Wschodniej były w tym względzie jak najgorsze. Obietnice czynione przez przywódców sowieckich były realizowane opieszale i najczęściej w sposób daleki od ich pierwotnego brzmienia. Wydłużał się czas negocjacji na szczeblu resortów, przesuwane były terminy podpisania umów, a przede wszystkim wielokrotnie zmieniano projekty umów. Przedstawiciele rządu sowieckiego czynili to wszystko jednostronnie, stawiając partnera przed faktem dokonanym, wręczając mu gotowe teksty umów własnego autorstwa do podpisania, często wcześniej publikując komunikaty o podpisaniu tych porozumień.

Jaką wartość miały słowne zapewnienia Stalina, kolejny raz przekonał się rząd polski w pierwszej połowie 1947 r. Ustalenia, przyjęte podczas rozmów polsko–sowieckich na przełomie lutego i marca tegoż roku, były realizowane w sposób daleki od zapewnień danych przez dyktatora sowieckiego Cyrankiewiczowi i Mincowi. Negocjacje handlowe rozpoczęte w kwietniu 1947 r. trwały wiele miesięcy, a w tym czasie strona sowiecka nie wywiązywała się z umowy zawartej rok wcześniej. Niepowodzeniem zakończyły się negocjacje w sprawie zakupu przez Polskę zboża w Związku Sowieckim. Przedłużały się rozmowy w sprawie przekazania władzom polskim portu w Szczecinie. Martwą literą pozostała umowa o polsko–sowieckiej współpracy naukowo–technicznej podpisana 5 III 1947⁵³. Listę obietnic Stalina, trudnych do wyegzekwowania przez stronę polską, poszerzała kwestia wznowienia repatriacji Polaków. Rząd sowiecki dążył do ograniczenia dodatkowej repatriacji do minimum. Spośród 83 140 Polaków objętych dodatkowymi listami repatriacyjnymi, do kraju powróciło tylko 10 801 osób. Władze sowieckie zablokowały repatriację całych dużych grup, uwzględnionych w porozumieniu Cyrankiewicz–Wyszyński, m.in. jeńców i górników ze Śląska Opolskiego. Do kraju nie powróciło około 70 tys. Polaków, których dokumenty repatriacyjne nie zostały skompletowane w terminie umownym. Ponadto trudno stwierdzić, jak duża liczba Polaków nie skorzystała z porozumienia polsko–sowieckiego o dodatkowej repatriacji, dlatego że Stalin nie wyraził zgody na opublikowanie informacji o jego zawarciu⁵⁴.

W drugiej połowie lipca 1947 r. strona sowiecka zdecydowała o zakończeniu negocjacji handlowych z Polską. Przedstawiciele polskiego Ministerstwa Przemysłu i Handlu uważali, że opór rządu sowieckiego udało się przezwyciężyć po odrzuceniu przez Polskę Planu Marshalla. 1 sierpnia zakończono negocjacje handlowe. Uzgodniono warunki wzajemnych dostaw towarów na okres od 1 IV 1947 do 31 III 1948. W ostatniej fazie negocjacji Mikojan wyraził zgodę na proponowane przez delegację polską ceny na towary importowane ze Związku Sowieckiego. Uzgodnione ceny były na ogół niższe od cen wcześniej proponowanych przez sowiecki resort handlu zagranicznego. Jednocześnie część towarów polskich miała być eksportowana po cenach wyższych od notowań na rynkach światowych. Pomimo to strona polska i tak została zmuszona do znacznych ustępstw. Obniżono między innymi cenę koksu (do około 50% cen na rynkach światowych). Koks ten miał być ponadto prawie w całości reeksportowany na Węgry. Podpisana 4 sierpnia polsko–sowiecka umowa handlowa była zbyt optymistycznie oceniona przez wiceministra przemysłu i handlu Ludwika Grosfelda⁵⁵. Ocena przewidzianych umową warunków wzajemnych dostaw towarów jako korzyst-

⁵³ H. Różański, *Śladem wspomnień i dokumentów (1943–1948)*, Warszawa 1987, s. 481–482, 486–488.

⁵⁴ H. Bartoszewicz, *Polsko–sowiecka umowa repatriacyjna z 6 lipca 1945 r.*, PH 87, 1996, 3, s. 574–577.

⁵⁵ Sprawozdanie z polsko–sowieckich rokowań handlowych, 1 VIII 1947, AAN, Ministerstwo Przemysłu i Handlu (MPiH), t. 3533, npag; DMHSR, t. 9, s. 233–235 (tekst umowy).

nych dla Polski mogła jedynie wynikać z faktu przewodniczenia przez Grosfelda grupie polskich negocjatorów uczestniczących w rozmowach handlowych w Moskwie. Warunki tej umowy w rzeczywistości nie różniły się od niekorzystnych dla Polski warunków przewidzianych w umowie polsko-sowieckiej z 12 IV 1946. Głównym polskim towarem eksportowym były węgiel i koks, sprzedawane Związkowi Sowieckiemu po cenach znacznie niższych od cen światowych. Strona sowiecka nie spełniła także kilku postulatów delegacji polskiej. Rząd ZSRR między innymi nie uwzględnił propozycji o zmniejszeniu ilości eksportowanych przez Polskę surowców. Ponadto część towarów kupowanych w Polsce strona sowiecka reeksportowała do innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej i wschodniej strefy okupacyjnej Niemiec, prawdopodobnie po cenach wyższych aniżeli przewidziane w umowie z 4 VIII 1947.

Nie spełniły się również oczekiwania rządu polskiego dotyczące zakupu zboża w Związku Sowieckim. Polska po odrzuceniu Planu Marshalla nie mogła liczyć na dodatkowe dostawy zboża ze Stanów Zjednoczonych, co potwierdził Clayton w rozmowie z Mincem⁵⁶. Dlatego równoległe z negocjacjami handlowymi minister Grosfeld prowadził rozmowy w Mikojanem i jego zastępcą Aleksiejem Krutikowem na temat sprzedaży Polsce zboża. Mikojan twierdził, że strona sowiecka rozpatruje możliwość eksportu zboża do państw Europy Środkowo-Wschodniej, ale ze względu na trwające jeszcze żniwa nie może określić wysokości dostaw⁵⁷. Sprawy tej nie rozstrzygnięto przed podpisaniem polsko-sowieckiej umowy handlowej. Do rozmów powrócono 15 sierpnia. Dwutygodniowe negocjacje, prowadzone ze strony polskiej przez ministra aprowizacji Włodzimierza Lechowicza, zakończyły się 29 sierpnia podpisaniem polsko-sowieckiego porozumienia o sprzedaży Polsce 300 tys. ton zboża⁵⁸. Wysokość dostaw przewidzianych w umowie była o połowę niższa niż propozycja rządu polskiego. Inny był również ustalony asortyment zboża. Strona polska zabiegała o znacznie większe dostawy pszenicy⁵⁹. Wyniki negocjacji gospodarczych Związku Sowieckiego z Polską oraz przebieg rozmów sowiecko-czechosłowackich na temat rozszerzenia wymiany handlowej ujawniły, że straty poniesione przez państwa Europy Środkowo-Wschodniej w wyniku odrzucenia Planu Marshalla będą większe niż przypuszczano. Okazało się, że państwa bloku wschodniego nie tylko nie były w stanie stworzyć programu stanowiącego przeciwagę dla amerykańskiego planu odbudowy gospodarczej, o czym Stalin, Mołotow i Wyszyński przekonywali w lipcu 1947 r. polityków polskich, czeskich i jugosłowiańskich, ale nie mogły też poradzić sobie z elementarnymi potrzebami aprowizacyjnymi. Związek Sowiecki ani nie był w stanie, ani nie chciał pokryć potrzeb krajów środkowowschodnioeuropejskich w zakresie eksportowania na ich rynki zbóż i artykułów spożywczych. Umowy zawierane w ramach bloku wschodniego nie mogły wypełnić luki w bilansie handlowym tych państw, która powstała w wyniku ograniczenia ich współpracy gospodarczej ze Stanami Zjednoczonymi i Europą Zachodnią. Władze sowieckie w połowie 1947 r. nie miały sprecyzowanego programu stosunków gospodarczych z państwami Europy Środkowo-Wschodniej. Pragnęły wówczas jedynie odizolować gospodarkę bloku wschodniego od kontaktów z gospodarkami państw demokratycznych.

⁵⁶ FRUS 1947, vol. 4, s. 435–438.

⁵⁷ Sprawozdanie z polsko-sowieckich rokowań handlowych, 1 VIII 1947, AAN, MPiH, t. 3533.

⁵⁸ „Głos Ludu”, 17 VIII 1947; DMHSPR, t. 9, s. 238–239 (tekst umowy).

⁵⁹ Sprawozdanie z polsko-sowieckich rokowań handlowych, 1 VIII 1947, AAN, MPiH, t. 3533.

Na początku drugiej połowy 1947 r. Stalina bardziej niż problemy ekonomiczne państw Europy Środkowo–Wschodniej interesowało zakończenie procesu ich komunizacji i całkowitego uzależnienia od Związku Sowieckiego. Wiązało się to ze zmianą polityki Stanów Zjednoczonych wobec Związku Sowieckiego. Stalina w równym stopniu niepokoiły cele tzw. doktryny Trumana, jak i procesy integracyjne na Zachodzie. Dyktatorowi sowieckiemu nie udało się powstrzymać realizacji Planu Marshalla. Stabilizacja gospodarcza i polityczna Europy Zachodniej, którą miało zapewnić urzeczywistnienie amerykańskiego programu odbudowy, pozostawała w sprzeczności z polityką zagraniczną Związku Sowieckiego. Zapobieżenie trudnościom ekonomicznym i poszerzaniu wpływów partii komunistycznych w Europie Zachodniej eliminowały możliwość realizacji celów polityki sowieckiej wobec tej części kontynentu. Cele te, nawet jeśli nie były tożsame, to na pewno zbliżone do tych, jakie Kreml urzeczywistniał w Europie Środkowo–Wschodniej. Polityka Stanów Zjednoczonych powstrzymywania komunizmu oraz integracja państw demokratycznych wpłynęła na zmianę polityki Związku Sowieckiego.

Na Kremlu zdecydowano się na przeciwdziałanie polityczne i ideologiczne współpracy Stanów Zjednoczonych z państwami Europy Zachodniej. Przywódcy sowieccy krytykowali politykę mocarstw zachodnich. Tzw. doktrynę Trumana określano jako próbę wywołania wojny przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Z jeszcze większą zaciekleścią atakowano realizację programu odbudowy gospodarczej Europy. Prasa sowiecka krytykowała amerykańską politykę wewnętrzną i zagraniczną oraz w sposób napastliwy atakowała prezydenta Trumana. Ponadto podejmowano próby włączenia do tych działań związków zawodowych państw zachodnioeuropejskich, głównie Francji i Włoch. Jednocześnie pojawiły się nowe elementy w polityce sowieckiej wobec Europy Środkowo–Wschodniej, zmierzające do skonsolidowania bloku wschodniego i odizolowania go od Zachodu.

W zmienionej w 1947 r. sytuacji międzynarodowej Stalin postanowił wrócić do idei, którą omawiał w 1945 i 1946 r. z komunistami jugosłowiańskimi i bułgarskimi, utworzenia organizacji skupiającej niektóre europejskie partie komunistyczne. Dyktator sowiecki uznał, że koncepcja ta, wcześniej nieprzydatna, w dobie rysującego się podziału świata może zarówno stać się instrumentem walki z amerykańskim „imperializmem”, jak również stanowić jeszcze jedną płaszczyznę konsolidowania bloku wschodniego czy nawet szerszej — bloku komunistycznego. Wiosną 1947 r. podjął decyzję o zwołaniu narady przedstawicieli dziewięciu partii komunistycznych. Podczas spotkania z Gomułką w Moskwie — które najprawdopodobniej odbyło się w okresie między 24 kwietnia (zakończenie obrad sesji RMSZ czterech mocarstw) a 31 maja 1947 (w maju 1947 r. ze składu rządów koalicyjnych Francji i Włoch usunięto przedstawicieli komunistów) — polecił kierownictwu PPR zorganizowanie takiego spotkania w Polsce.

Jednakże wówczas nie było jeszcze mowy o powołaniu organizacji koordynującej działalność partii komunistycznych. Idea ta nie pojawiła się także w zaproszeniu wystosowanym do dziewięciu partii (wliczając PPR) w końcu lipca 1947 r. i podpisanym przez Gomułkę. W piśmie tym zapraszano jedynie na spotkanie, którego celem miało być omówienie zadań stojących przed ruchem komunistycznym w Europie, prezentacja informacji o sytuacji w poszczególnych krajach oraz wymiana doświadczeń. Rozważano wówczas tylko możliwość utworzenia powszechnego czasopisma komunistycznego. Koncepcja powołania centrum koordynacyjnego pojawia się dopie-

ro w połowie sierpnia 1947 r. w dyskusjach prowadzonych w kierownictwie WKP(b) dotyczących przygotowania do narady w Polsce⁶⁰.

W dniach 22–27 września 1947 odbyła się w Szklarskiej Porębie narada przedstawicieli dziewięciu partii komunistycznych poświęcona powołaniu nowej organizacji koordynującej działania ruchu komunistycznego, całkowicie kontrolowanej przez władze sowieckie. Wzięły w niej udział delegacje: Komunistycznej Partii Jugosławii — Edvard Kardelj i Milovan Djilas, Bułgarskiej Partii Robotniczej (komunistycznej) — Wyłko Czerwenkow i Władimir Potomow, Rumuńskiej Partii Komunistycznej — Gheorghe Gheorghiu Dej i Anna Pauker, Węgierskiej Partii Komunistycznej — Mihály Farkas i Józef Révai, Polskiej Partii Robotniczej — Władysław Gomułka i Hilary Minc, Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej (bolszewików) — Andriej Żdanow i Gieorgij Malenkow, Francuskiej Partii Komunistycznej — Jacques Duclos i Etienne Fajon, Komunistycznej Partii Czechosłowacji — Rudolf Slánský i Stefan Baštowansky oraz Włoskiej Partii Komunistycznej — Luigi Longo i Eugenio Reale⁶¹. Do Szklarskiej Poręby Stalin wezwał przede wszystkim partie komunistyczne z krajów Europy Środkowo-Wschodniej, zdominowanych przez Związek Sowiecki. Koordynacja działań tych partii miała przyczynić się do utworzenia zwartego, jednolitego bloku wschodniego, któremu Stalin wyznaczył zadanie przeciwstawienia się integracji państw Zachodu. Zabrakło w tym gronie Komunistycznej Partii Albanii. Najprawdopodobniej wynikało to z rozważania wówczas przez władze sowieckie możliwości wchłonięcia Albanii przez Jugosławię⁶². Udział w naradzie komunistów francuskich i włoskich świadczył, że Stalin nie zrezygnował ze wszystkich swoich planów wobec Europy Zachodniej. Ponadto dostrzegał możliwość wykorzystania najsilniejszych zachodnioeuropejskich partii komunistycznych do realizacji doraźnych celów w polityce Związku Sowieckiego, przede wszystkim do działań destrukcyjnych wobec programu odbudowy gospodarczej Europy. Uwagę musiała zwracać nieobecność w Szklarskiej Porębie kilku znaczących partii komunistycznych, między innymi Grecji i Finlandii, a przede wszystkim Niemiec. Nieobecność tej ostatniej wynikała głównie z faktu, że Stalin nie zaliczał Niemiec do strefy dominacji sowieckiej oraz z nie sprecyzowanej jeszcze wówczas koncepcji polityki sowieckiej wobec tego kraju. Na Kremlu nie zrezygnowano całkowicie z prób porozumienia się z mocarstwami zachodnimi w sprawie Niemiec.

Referat programowy narady wygłosił delegat partii sowieckiej Andriej Żdanow. Przedstawił on oficjalną ocenę sytuacji międzynarodowej daną przez władze sowieckie. Główną tezę wystąpienia Żdanowa było stwierdzenie, że mocarstwa, które w czasie wojny współpracowały ze sobą, po jej zakończeniu podzieliły się na dwa obozy: wschodni, skupiający Związek Sowiecki i skomunizowane państwa Europy Środkowo-Wschodniej i zachodni, integrowany wokół Stanów Zjednoczonych. Ostrej krytyce poddał amerykańską politykę zagraniczną i Plan Marshalla za koncepcje, których głównym celem miała być wówczas walka przeciwko Związkowi Sowieckiemu i krajom wschodnioeuropejskim. Ponadto oskarżył Stany Zjednoczone o dążenie do „odbudowania kapitalistycznych Niemiec” i wykorzystanie ich do walki z blokiem wschodnim. Żdanow nawoływał partie komunistyczne do zwalczania wszelkich po-

⁶⁰ M. J. Zacharias, *Powołanie Kominformu w 1947 r. Przyczyny, przebieg, skutki*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 31, 1996, s. 101–102; G. M. Adibekow, *Kominform i poslewojennaja Jewropa 1947–1956 gg.*, Moskwa 1994, s. 23–24, 26–27.

⁶¹ *Narada informacyjna dziewięciu partii*, Warszawa 1947, s. 3.

⁶² *Wostocznaja Jewropa w dokumentach*, s. 677–681; M. J. Zacharias, *Powołanie Kominformu*, s. 103; G. M. Adibekow, op. cit., s. 34.

czyną „imperialistów”, głównie Planu Marshalla, deklarując, że Związek Sowiecki dołoży wszelkich sił, aby planu tego zrealizować nie zdołano⁶³.

Podczas narady władze sowieckie poddały ostrej krytyce działalność partii komunistycznych Francji i Włoch. Żdanow uznał dotychczasową politykę tych partii za nieskuteczną w nowej sytuacji międzynarodowej, jaka powstała po ogłoszeniu tzw. doktryny Trumana i Planu Marshalla⁶⁴. Przedstawicielowi partii sowieckiej wtórowali na jego polecenie delegaci KPJ — Kardelj i Djilas. Komuniści jugosłowiańscy krytykowali przede wszystkim kurczowe trzymanie się przez komunistów francuskich i włoskich demokratycznych zasad i parlamentarnych form walki politycznej⁶⁵. Ataki kierowane pod adresem komunistów zachodnioeuropejskich odnosiły się również do tych partii komunistycznych z krajów Europy Środkowo-Wschodniej, które nie wykluczały możliwości przejścia władzy metodami walki parlamentarnej. Dotyczyło to przede wszystkim Komunistycznej Partii Czechosłowacji, która jeszcze przed zwołaniem narady w Szklarskiej Porębie była krytykowana przez kierownictwo WKP(b) za opieszałość w przejmowaniu pełni władzy w swoim kraju⁶⁶.

Przedstawiciele dziewięciu partii komunistycznych uczestniczący w naradzie sporządzili Deklarację. Dokument ten został opublikowany na łamach dziennika „Prawda” 5 października oraz zamieszczony w innych organach prasowych partii obradujących w Szklarskiej Porębie. W deklaracji powtórzono zasadnicze tezy referatu Żdanowa, przede wszystkim tezę o podziale świata na dwa przeciwstawne obozy. Znalazły się w niej oskarżenia pod adresem Stanów Zjednoczonych o realizację planu politycznego i ekonomicznego uzależnienia Europy, Chin, Indonezji i krajów Ameryki Południowej. Ponadto deklaracja wzywała do opracowania i realizacji wspólnej polityki bloku komunistycznego⁶⁷. Metody realizacji celu wytyczonego w deklaracji zostały sformułowane w odrębnym dokumencie — rezolucji przyjętej podczas narady. Zgodnie z „Rezolucją w sprawie wymiany doświadczeń i koordynacji działalności partii reprezentowanych na Naradzie” powołano Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominform). Zadaniem tego organu miało być „zorganizowanie wymiany doświadczeń i — w razie konieczności — koordynacja działalności partii komunistycznych na zasadzie wzajemnego porozumienia”. Biuro mieli tworzyć przedstawiciele Komitetów Centralnych partii komunistycznych uczestniczących w naradzie — po dwóch reprezentantów każdego komitetu. Na siedzibę Biura wyznaczono Belgrad⁶⁸.

Przywódcy sowieccy, zwołując naradę w Szklarskiej Porębie i tworząc organ koordynujący działalność partii komunistycznych, dążyli do ujednoczenia polityki i ideologii państw Europy Środkowo-Wschodniej. Na Kremlu uznano podział świata na dwa przeciwstawne obozy za fakt dokonany. Stalin, który w pierwszych latach po zakończeniu wojny starał się wydobyc maksimum korzyści dla Związku Sowieckiego ze współdziałania ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, w drugiej połowie 1947 r. podjął działania zmierzające do otwartej walki politycznej i ideologicznej z państwami Zachodu. Głównym celem powołania Kominformu i ogłoszonych na jego

⁶³ *Narada informacyjna*, s. 7; szerzej zob. G. M. Adibekow, op. cit., s. 48–55.

⁶⁴ L. J. Gibianskij, *Kak woznik Kominform. Po nowym archiwnym materialam*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” 35, 1993, 4, s. 147–148; M. K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja*, s. 290–291.

⁶⁵ M. J. Zacharias, *Powołanie Kominformu*, s. 104–105.

⁶⁶ *Wostocznaia Jewropa w dokumentach*, s. 649–655, 661–664; L. J. Gibianskij, op. cit., s. 147–148; M. K. Kamiński, *Polska i Czechosłowacja*, s. 290–291.

⁶⁷ *Narada informacyjna*, s. 7.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 9.

forum decyzji było dążenie do modyfikacji polityki międzynarodowej ruchu komunistycznego sterowanego przez WKP(b), w warunkach realizacji doktryny powstrzymywania. Najistotniejszym składnikiem zmiany tej polityki miało być prowadzenie działań skierowanych przeciwko integracji Europy Zachodniej dokonującej się przy wsparciu Stanów Zjednoczonych. Jednocześnie Biuro Informacyjne utworzono w celu zintegrowania i zdyscyplinowania partii komunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej. Stalin postanowił ograniczyć i tak skromne możliwości samodzielnego działania poszczególnych partii sprawujących władzę w państwach tego regionu. Dlatego też nawet politycy komunistyczni nie byli zadowoleni z powołania Kominformu, ale nie mieli możliwości przeciwstawić się woli Stalina. Jedynie Gomułka próbował wyrażać pewne wątpliwości, ale i on uległ presji pozostałych członków kierownictwa PPR⁶⁹. Nawet komuniści jugosłowiańscy, którzy w Szklarskiej Porębie byli tak aktywni i zdecydowanie popierali wszystkie postulaty zgłaszane przez przedstawicieli WKP(b), mieli wątpliwości⁷⁰. Ponadto już wówczas przywódcy sowieccy nie byli zadowoleni z polityki KPJ. W pierwotnej, roboczej wersji referatu Żdanowa, przygotowanego na naradę dziewięciu partii, zostały zawarte słowa krytyki nie tylko pod adresem komunistów francuskich i włoskich, ale także krytyczne uwagi dotyczące Komunistycznej Partii Szwecji, KPCz i KPJ. Na Kremlu uważano, że komuniści szwedzcy i czescy byli zbyt opieszali w walce o władzę, natomiast komunistów jugosłowiańskich traktowano jako nadgorliwych lewaków, uznając ich negatywne stanowisko wobec tworzenia w latach 1944–1947 tzw. rządów jedności narodowej oraz współdziałania Związku Sowieckiego z mocarstwami zachodnimi za błędne⁷¹. Ostatecznie przywódcy sowieccy postanowili zastąpić krytykę instrukcjami ściśle określającymi zadania partii komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Partie tego regionu były sterowane w kierunku prowadzenia działań zmierzających do przejmowania pełni władzy, przyspieszania procesu komunizacji, eliminowania z życia politycznego pozostałych jeszcze ugrupowań i stronnictw demokratycznych oraz dokonywania przemian według wzorca sowieckiego.

Unifikacji politycznej i ideologicznej bloku wschodniego, zgodnie z decyzją Stalina, miało towarzyszyć poszerzenie zakresu podporządkowania gospodarek państw Europy Środkowo-Wschodniej gospodarce sowieckiej. W końcu 1947 r. władze sowieckie zdecydowały o znacznym poszerzeniu sowiecko-czechosłowackich kontaktów ekonomicznych. Po wymianie listów między Stalinem i Gottwaldem w dniach 25 i 26 listopada nastąpiła finalizacja trwających od lipca 1947 r. negocjacji gospodarczych⁷². Dnia 2 grudnia przybył do Moskwy minister handlu zagranicznego Ripka. W okresie dziesięciu dni uzgodniono ostateczne teksty dokumentów, które miały stworzyć podstawy prawnomiędzynarodowe dwustronnych stosunków gospodarczych oraz znacznie rozszerzyć wymianę towarów między Związkiem Sowieckim a Czechosłowacją. Podpisana 11 grudnia umowa handlowa na lata 1948–1952 przewidywała,

⁶⁹ Szerzej zob. A. Werblan, *Władysław Gomułka sekretarz generalny PPR*, Warszawa 1988, s. 5; G. M. Adibekow, op. cit., s. 90–99.

⁷⁰ Djilas twierdził, że za utworzeniem Kominformu opowiadały się w Szklarskiej Porębie zdecydowanie tylko dwie delegacje — sowiecka i jugosłowiańska, M. Djilas, *Rozmowy ze Stalinem*, Paryż 1962, s. 97. Obecne wyniki badań nie potwierdzają tak kategorycznego wniosku przedstawiciela KPJ. M. J. Zacharias, *Powstanie Kominformu*, s. 107; Nieufność była wówczas obustronna. Przywódcy sowieccy krytycznie odnosili się do działalności KPJ w latach 1945–1947, zob. *Wostocznaia Jewropa w dokumentach*, s. 704–710.

⁷¹ L. J. Gibianskij, op. cit., s. 147–148; G. M. Adibekow, op. cit., s. 26–29, 55.

⁷² *SSSR i strany narodnoj diemokratii*, s. 147–148.

że suma dostaw każdej ze stron wynosić będzie rocznie ok. 5 mld koron czeskich, a wartość ogólna wymiany w ciągu pięciu lat osiągnie 50 mld koron czyli ok. 1 mld dolarów. Porozumienie przewidywało możliwość zwiększenia, ale także i zmniejszenia dostaw⁷³. W tym samym dniu także Mikojan i Ripka złożyli podpisy pod tekstem sowiecko–czeskosłowackiego układu handlowego i żeglugowego. Czechosłowacja była przedostatnim krajem środkowowschodnioeuropejskim, który podpisał dokument tworzący podstawy prawne stosunków z ZSRR w zakresie handlu i transportu (ostatnia układ handlowy zawarła 1 IV 1948 Bułgaria), wiążąc w ten sposób w znacznym stopniu swoją gospodarkę z gospodarką sowiecką. Układ ten został oparty na zasadach analogicznych, jak poprzednie zawarte przez Związek Sowiecki. Czechosłowacja, podobnie jak pozostałe państwa środkowowschodnioeuropejskie wyraziła zgodę na utworzenie w stolicy Przedstawicielstwa Handlowego ZSRR. Ponadto rząd Gottwalda nie tylko nie otrzymał prawa powołania analogicznej placówki w Moskwie, ale zaaprobował powstanie w Brnie i Bratysławie oddziałów przedstawicielstwa sowieckiego w Pradze⁷⁴.

Układ handlowy i żeglugowy, umowa o wzajemnych dostawach oraz zawarta również 11 grudnia umowa o współpracy naukowo–technicznej zapoczątkowały reorientację czechosłowackich stosunków ekonomicznych z zagranicą. Już w pierwszym roku realizacji umowy handlowej przewidywano wzrost udziału Związku Sowieckiego w eksporcie Czechosłowacji do 16%. Przewidywano, że import surowców rosyjskich pokryje 40% potrzeb przemysłu czechosłowackiego. Stanowiło to poważne uzależnienie gospodarki czechosłowackiej od jednego źródła zaopatrzenia, zwłaszcza, że strona sowiecka wpływała na strukturę dostaw, decydując w ten sposób, jakie gałęzie przemysłu powinien rozwijać partner. Struktura wymiany towarowej była korzystna dla Związku Sowieckiego. Część surowców eksportowanych do Czechosłowacji wracała do Związku Sowieckiego w postaci wyrobów przemysłowych. Natomiast import czechosłowackich urządzeń przemysłowych pozwalał na udoskonalenie nowych technologii produkcyjnych. Umożliwiał także lepsze zaopatrzenie rynku sowieckiego w artykuły wytworzone przez przemysł czechosłowacki. Z punktu widzenia władz sowieckich najistotniejsze było stworzenie podstaw prawnych i ustanowienie mechanizmów wiązania gospodarki czechosłowackiej, co w konsekwencji miało doprowadzić do jej uzależnienia od gospodarki sowieckiej.

Proces roztaczania coraz ściślejszej kontroli sowieckiej nad gospodarkami państw Europy Środkowo–Wschodniej odbywał się w końcu 1947 i na początku 1948 r. pod propagandowym hasłem tworzenia programu odbudowy. Szeroka akcja propagandowa towarzyszyła rozpoczętym 15 I 1948 w Moskwie rozmowom polsko–sowieckim. Ze strony polskiej uczestniczyli: Cyrankiewicz, Gomułka, Minc, Grosfeld i Róžański⁷⁵. Głównym celem negocjacji było przygotowanie umów zacieśniających związki gospodarcze Polski i Związku Sowieckiego. Dnia 26 stycznia podpisano umowę handlową na lata 1948–1952, wzorowaną na zawartej siedem tygodni wcześniej umowie sowiecko–czeskosłowackiej. Strony ustaliły wzajemne dostawy towarów na łączną sumę 500 mln dolarów każda⁷⁶. W tym samym dniu ministrowie Minc i Mikojan złożyli podpisy

⁷³ Ibid., s. 100–101; I. I. Pop, op. cit., s. 252, 254.

⁷⁴ *Wnieszniaja politika Sowietskogo Sojuza 1947 g.*, t. 2, s. 102–113 (tekst układu i protokołu załącznika); I. I. Pop, op. cit., s. 253.

⁷⁵ DMHSPP, t. 9, s. 282–283; *Wnieszniaja politika Sowietskogo Sojuza 1948 g.*, t. 1, Moskwa 1950, s. 49–50.

⁷⁶ DMHSPP, t. 9, s. 273–276 (tekst umowy).

pod tekstem umowy „o dostawach do Polski sprzętu przemysłowego na kredyt”. W myśl porozumienia, Polska w latach 1948–1956 miała otrzymać urządzenia przemysłowe, przede wszystkim wyposażenie do dużej huty żelaza, fabryk chemicznych, zakładów przemysłu metalurgicznego i włókienniczego oraz sprzęt budowlany. Na pokrycie dostaw rząd sowiecki udzielił stronie polskiej kredytu w wysokości do 450 mln dolarów „oprocentowanego na 3% rocznie z terminem spłaty w ciągu pięciu lat”⁷⁷.

Umowy zawarte 26 stycznia z Polską zostały starannie przygotowane przez stronę sowiecką. Negocjacje prowadzone przez Grosfelda i Mikojana w Moskwie w dniach 23–25 stycznia miały jedynie na celu zredagowanie ostatecznych tekstów umów. Zasady, na których zostały oparte porozumienia, rząd sowiecki wypracował kilka tygodni wcześniej. Rozmowy sondażowe prowadził sowiecki radca handlowy w Warszawie Michaił G. Łoszakow z ministrem Mincem. Strona sowiecka przekazywała także sugestie w zakresie swoich planów gospodarczych wobec Polski przez attaché handlowego ambasady polskiej w Moskwie Zygmunta Lipowskiego. Rząd polski został przygotowany do rozmów na tyle perfekcyjnie, że przedstawił Mikojanowi propozycje importowe, zarówno te w ramach umowy handlowej, jak i przede wszystkim objęte dostawami urządzeń przemysłowych na kredyt, pod kątem zwiększenia zdolności produkcyjnych dla potrzeb eksportu do Związku Sowieckiego. Postulat sprzedaży Polsce kompletnych urządzeń dla dużej huty wiązał się z potrzebami stoczni i zakładów taboru kolejowego, które miały produkować statki i wagony, głównie na rynek sowiecki. Również zakup maszyn przędzalniczych, wyposażenia tkalni i surowców włókienniczych, przewidziany umowami z 26 I 1948, miał zwiększyć liczbę wytwarzanych wyrobów przemysłu włókienniczego, którymi Związek Sowiecki coraz bardziej się interesował. Podobne były przyczyny zakupu przez Polskę sprzętu inwestycyjnego dla przemysłu chemicznego⁷⁸. Postanowienia umów podpisanych przez Związek Sowiecki z Polską zostały sformułowane pod kątem potrzeb gospodarki sowieckiej. Ponadto zadaniem tych porozumień było stworzenie warunków dalszego uzależniania gospodarki polskiej.

Propaganda sowiecka usiłowała przekonać opinię publiczną, głównie zagranicą, że umowy zawarte z Polską 26 I 1948 i wcześniej podpisane z Czechosłowacją 11 XII 1947 oraz umowa inwestycyjna z Jugosławią z 25 lipca tegoż roku stanowiły początek tworzenia programu odbudowy gospodarczej Europy Środkowo–Wschodniej przy udziale ZSRR. Pod koniec stycznia 1948 r. prasa sowiecka ogłosiła narodziny „Planu Mołotowa”. Dziennik „Izwestija”, pisząc o umowach z Polską, stwierdził między innymi, że „Planowi Marshalla Związek Sowiecki przeciwstawił jedyny prawdziwy rodzaj współpracy gospodarczej, który opiera się na równości partnerów i poszanowaniu suwerenności narodowej”⁷⁹. W rzeczywistości nie istniał żaden sowiecki program odbudowy gospodarczej Europy Środkowo–Wschodniej. Wieloletnie umowy handlowe i inwestycyjne stanowiły jedynie kontynuację dotychczasowej polityki sowieckiej zmierzającej do podporządkowania gospodarek bloku wschodniego gospodarce sowieckiej. Głównym celem zwiększenia obrotów handlowych dostaw inwestycyjnych było przyspieszenie industrializacji państw środkowowschodnioeuropejskich według wzorca sowieckiego. Rozwój przemysłu ciężkiego, chemicznego i włókienniczego miał przede wszystkim przyczynić się do zwiększenia dostaw ich produktów do

⁷⁷ Ibid., s. 276–280 (tekst umowy).

⁷⁸ Protokół konferencji u Mikojana, 23 I 1948, AAN, MPiH, t. 3531, npag; H. Różański, op. cit., s. 506–507.

⁷⁹ „Izwestija”, 31 I 1948.

Związku Sowieckiego. Ponadto te gałęzie przemysłu były, z inicjatywy strony sowieckiej, rozwijane ze względu na konieczność powiększenia produkcji dla potrzeb wojska i rozbudowy przemysłu zbrojeniowego.

Od konferencji w Szklarskiej Porębie trwał proces konsolidowania bloku wschodniego. Jedną z przeszkód, wówczas najistotniejszą, w urzeczywistnianiu tego procesu była sytuacja polityczna w Czechosłowacji. KPCz, jako jedyna partia komunistyczna w Europie Środkowo-Wschodniej, nie stanowiła dominującej siły politycznej w kraju. Od jesieni 1947 r. trwały naciski Stalina mobilizujące kierownictwo tej partii do ostatecznej rozprawy z ugrupowaniami demokratycznymi wchodzącymi w skład rządu czechosłowackiego. Do działań tych strona sowiecka włączyła także partie komunistyczne oraz ugrupowania współdziałające innych krajów bloku wschodniego, głównie Polski i Jugosławii⁸⁰. Ostatecznie Stalin wykorzystał kryzys gabinetowy w rządzie Gottwalda, aby zmusić KPCz do działań pozaparlamentarnych w walce o władzę⁸¹. 19 lutego 1948 przybył do Pragi wiceminister spraw zagranicznych Walerij Zorin z ofertą rządu sowieckiego udzielenia komunistom czechosłowackim pomocy wojskowej. Gottwald oświadczył dyplomacie sowieckiemu, że KPCz własnymi siłami zmieni sytuację polityczną w Czechosłowacji⁸².

W okresie pięciu dni kierownictwo partii komunistycznej, zapewniając sobie neutralność wojska, dysponując siłami policyjnymi oraz policją robotniczą, zorganizowała w kraju, a przede wszystkim w Pradze, falę demonstracji i wieców. Akcja ta miała na celu przede wszystkim skłonienie prezydenta Beneša do przyjęcia dymisji 12 ministrów reprezentujących w gabinecie Gottwalda partie demokratyczne, którzy — sprzeciwiając się sabotowaniu przez niektórych ministrów komunistycznych decyzji rządu — postanowili wycofać się ze swoich stanowisk. 20 lutego ministrowie partii narodowo-socjalistycznej, ludowej i słowackich demokratów nie wzięli udziału w nadzwyczajnym posiedzeniu rządu i zgłosili prezydentowi swoją dymisję. Beneš ugiął się pod presją komunistów i w dniu 25 lutego zaakceptował skład nowego gabinetu zaproponowany przez Gottwalda. Nowy rząd czechosłowacki zdominowany był przez komunistów. Przedstawiciele innych ugrupowań, głównie socjaldemokraci, którzy otrzymali teki ministrów, nie mogli liczyć na prowadzenie jakichkolwiek działań bez akceptacji KPCz. Komuniści w rządzie, oprócz stanowiska premiera, posiadali dwóch z trzech wiceministrów oraz obsadzili wszystkie resorty ważne dla gospodarki i bezpieczeństwa kraju⁸³. Był to sukces Stalina i KPCz. Prezydent Beneš i przywódcy czechosłowackich partii demokratycznych, nie mogąc liczyć na efektywne wsparcie mocarstw zachodnich, ulegli presji siły. Czechosłowacja pod koniec lutego 1948 r. znalazła się definitywnie w bloku wschodnim.

Pucz komunistyczny w Pradze w lutym 1948 r. był ostatnim aktem przejmowania władzy w państwach Europy Środkowo-Wschodniej przez partie komunistyczne całkowicie zależne od Związku Sowieckiego. Ogłoszenie tzw. doktryny Trumana i Planu Marshalla skłoniło Stalina do zmiany polityki sowieckiej wobec Europy. Integracja państw zachodnich była największą porażką polityki zagranicznej i dyplomacji sowiec-

⁸⁰ P. Prokoš, *Československo. Politická moc a sovětizace (1945–1948)*, w: *Sovětizace Východní Evropy. Země Střední a Jihovýchodní Evropy v letech 1944–1948*, Praha 1995, s. 65–66; M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945–1948*, Warszawa 1991, s. 361–363.

⁸¹ M. K. Kamiński, *Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne*, s. 310–312; L. Buczma, *Narodziny socjalistycznej Czechosłowacji 1945–1948*, Warszawa 1985, s. 115–116; P. Prokoš, op. cit., s. 66.

⁸² K. Kaplan, *Nekrvavá revoluce*, Toronto 1985, s. 168–169; P. Prokoš, op. cit., s. 66.

⁸³ L. Buczma, op. cit., s. 120.

kiej od początku istnienia ZSRR. Postawiła ona tamę grze politycznej przywódców sowieckich, stosowanej od konferencji w Rapallo, polegającej na przeciwstawieniu jednych państw zachodnich drugim, na sprzymierzaniu się z jednymi z nich przeciwko drugim. Do czasu moskiewskiej sesji RMSZ strona sowiecka starała się stosować tę metodę w realizacji swojej polityki wobec Niemiec, próbując wygrać Francję przeciwko mocarstwu anglosaskim.

W drugiej połowie 1947 r. władze ZSRR skoncentrowały swoją uwagę przede wszystkim na regionie środkowowschodnioeuropejskim. Jednakże jeszcze w okresie przygotowań do narady w Szklarskiej Porębie Stalin miał nadzieję na porozumienie się z mocarstwami w sprawie Niemiec. Do listopada 1947 r. na Kremlu uważano, że istniała jeszcze niewielka szansa na dokonanie wspólnych ustaleń w tej kwestii. Nadzieję rozwiła ostatecznie fiasko obradującej od 25 listopada do 15 grudnia londyńskiej sesji RMSZ. Jednocześnie trwał proces konsolidacji bloku wschodniego. Z inicjatywy Stalina przyspieszono komunizację i uzależnienie od Związku Sowieckiego krajów tego obszaru. Wybory w Rumunii, Bułgarii i wcześniej w Polsce przeprowadzono w warunkach dalekich od demokratycznych. Wyniki ich zostały sfałszowane i przyniosły przewagę partii komunistycznych w parlamentach. Dyktator sowiecki zrezygnował ostatecznie z kontynuowania polityki pozorów suwerenności państw Europy Środkowo-Wschodniej. Najpierw zmusił rządy wszystkich tych krajów do rezygnacji z udziału w amerykańskim planie odbudowy Europy, a następnie skłonił do zawarcia ze Związkiem Sowieckim umów uzależniających gospodarki wschodnioeuropejskie od gospodarki sowieckiej. Podczas zwołanej do Szklarskiej Poręby we wrześniu 1947 r. narady partii komunistycznych bloku wschodniego (bez Albanii) oraz partii komunistycznych Francji i Włoch przyjęto doktrynę o podziale świata na dwa obozy: komunistyczny i zachodni. W tym czasie na Kremlu zapadła decyzja o zakończeniu komunizacji Europy Środkowo-Wschodniej i całkowitym podporządkowaniu państw tego regionu ZSRR. W 1947 r. w Polsce, Rumunii, Bułgarii i na Węgrzech terrorem i metodami administracyjnymi pod nadzorem i przy czynnym udziale sowieckich władz bezpieczeństwa wyeliminowano z życia politycznego działające tam jeszcze ugrupowania demokratyczne. Dzieło Stalina w tym zakresie wieńczył praski zamach stanu.

Changes in the European Policy of the Soviet Union during the Second Half of 1947

In 1947, the European policy of the Soviet Union was closely associated with growing differences in the stands represented by the powers towards the post-war political and economic order in Europe and the world. The prime object of the debate conducted in Europe pertained to the conditions of a peace treaty with Germany and the economic reconstruction of countries ruined by the war. Divergencies between the Soviet Union, on the one hand, and the United States and Great Britain, on the other, concerning the post-war future of Germany became obvious in the middle of 1946. The Moscow session of the Council of Foreign Ministers only confirmed the different stances. In March–April 1947, the governments of the United States and Great Britain recognised that in the nearest future it would be impossible to reach an agreement concerning conditions for the peace treaty, and that the Soviet Union was not interested in the economic rebuilding of Europe. Furthermore, they perceived the threat posed by the expansion of communism throughout Europe. The implementation of the so-called Truman Doctrine and Marshall Plan was to counteract the further communism and Sovietisation of Europe as well as the preservation of economic chaos in European countries.

The doctrine of containment and, primarily, the integration of Western states as regards economic reconstruction inclined Stalin to change Soviet policy. The Soviet dictator became aware of the fact that Western powers would not allow the Soviet Union to win a privileged position in the course of preparations for the peace treaty with Germany, and would hamper communist impact in Europe. This is why in the

second half of 1947 the Soviet authorities concentrated their attention predominantly on Central Europe and initiated a consolidation of the Eastern bloc. The communisation and subjugation of countries in this region were accelerated upon Stalin's initiative. Ultimately, the Soviet leader resigned from continuing a policy of preserving appearances of the sovereignty of Central–Eastern Europe. First, he compelled the governments of all those countries to resign from participation in American plans for the reconstruction of Europe, and then inclined them to sign an agreement with the Soviet Union, rendering Central European economy dependent on its Soviet counterpart. A convention of nine communist parties, which Stalin held in Szklarska Poręba in September 1947, accepted a doctrine about the division of the world into two camps: communist and Western, and established an Information Bureau (Cominform). At the same time, the Kremlin decided to end the communisation of Central–Eastern Europe and to totally subjugate this region to the Soviet Union. The Prague coup d'état crowned the plans pursued by Stalin.

(Translated by Aleksandra Rodzińska–Chojnowska)